

ROEL MEIJER

Geweld en de islamitische beweging

Sinds het einde van de Koude Oorlog in 1989 wordt de islam door velen gezien als het grootste gevaar voor de wereldvrede. De tegenstelling tussen het vrije Westen en het totalitaire communistische Oosten is volgens hen vervangen door de tegenstelling tussen enerzijds het liberale, tolerante Westen dat gebaseerd is op de idealen van de Verlichting, en anderzijds de islam die fanatiek, star, onveranderlijk, gewelddadig is en waarbij het collectief het individu overheerst. Het grote gevaar van de islam is niet alleen dat een belangrijk deel van de mensheid van Marokko tot Indonesië al onder het juk van de islam leeft, maar dat de religie, net als het communisme, de wereldheerschappij nastreeft. Een botsing van de twee beschavingen lijkt daarom onvermijdelijk. De zelfmoordaanslagen van de Hezbollah en Hamas tegen Israël, het geweld in Algerije, de obscurantistische Taliban in Afghanistan en de recente aanslagen uitgevoerd door het al-Qa'ida netwerk in New York geven alleen maar voeding aan het angstvisioen van een oprukkende islam die de heilige oorlog, de *jihad*, voert tegen het Westen. Wat dit gevaar des te bedreigender maakt is dat inmiddels in het Westen de islam vaste voet aan wal heeft gekregen en er een vijfde colonne is ontstaan die vanuit de westerse binnensteden de verloren slag bij Poitiers in 732 alsnog probeert te winnen.

Ongefundeerde angstbeelden over de islam zijn ook bij vooraanstaande intellectuelen aanwezig. De reacties op de aanslag op het World Trade Center in New York van '9/11' getuigen daarvan. Paul Fentrop schrijft bijvoorbeeld in *HP/De Tijd* dat de aanslag op het WTC een 'aanval is op de westerse beschaving'. Hij legt de schuld daarvan bij het

‘islamitische geloof’ en stelt dat je ‘op z’n minst [...] de vraag [kunt] stellen of in dat geloof een mensenleven misschien te weinig telt’. Volgens hem moet de oorzaak van de aanslag gezocht worden in de islam zelf die ‘inhoudelijk onvoldoende [is] bekritiseerd’. Een onderscheid tussen gematigden en radicalen wijst hij af, want iedere religie is in wezen fundamentalistisch.¹ Een soortgelijke positie neemt ook de romancier Leon de Winter in in *NRC/Handelsblad*. Volgens hem hebben moslims ieder contact met de werkelijkheid verloren en leven ze in een ‘magische wereld’ die bevolkt wordt door geesten, demonen en engelen. Het geweld van de islam verklaart hij uit de ‘wrok en haat tegen het decadente Westen’ die voortkomt uit de afgunst over de Westerse vooruitgang. Vanwege deze rancune is de groei van het fundamentalisme in het Midden-Oosten onontkoombaar. Zo meent hij dat ‘bij vrije verkiezingen in elk Arabisch land de Moslim Broederschap of een beweging die daarop lijkt de staatsmacht zou kunnen veroveren.’ Dit dreigde bijvoorbeeld te gebeuren toen in juni 1991 ‘bij vrije verkiezingen de radicale FIS won’. Zijn conclusie is dat de islam onverbeterlijk gewelddadig is: ‘Wat Bin Laden nastreeft, verschilt slechts in nuances en tactisch opzicht van de Moslim Broederschappen.’² Ook Thomas von der Dunk, die regelmatig artikelen in de *NRC* schrijft, is van mening dat met de aanslag in New York de ‘rauwe oerkern van het geloof nu zichtbaar is geworden’. Net als Fentrop stelt hij dat de islam, het christendom en het jodendom alleen van elkaar verschillen doordat de laatste twee een beschavingsproces achter de rug hebben terwijl de islam dit gemist heeft. Hij concludeert dat de islam niet modern is en dat deze religie zich nog bevindt in een primitief stadium, waarbij zelfs geologische omstandigheden een rol spelen: ‘Niet voor niets onderscheidt de islam zich in het hete woestijnzand van Saoedi-Arabië’ van de meer verstedelijkte gebieden. ‘Martiale instincten’, de ‘tribalistische oorsprong van de islam’ en ‘dierlijk roedelgedrag’ (van de Talibaanstrijders) zijn maar enkele voorbeel-

den van de termen die Von der Dunk gebruikt om de achtergrond van de aanslag op de twee torens van het w t c te verklaren.³

Wat is er mis met deze analyses van de islam en de islamitische beweging? In de eerste plaats zijn ze veel te algemeen. In de tweede plaats gaan ze uit van het cliché dat het Westen beschaafd is omdat Europa en de Verenigde Staten de Verlichting hebben gekend en een scheiding maken tussen kerk en staat. In de derde plaats zijn de meeste commentatoren doodeenvoudig te weinig geïnformeerd en lezen ze alleen boeken van arabisten en islamologen die hun vooroordelen bevestigen zoals Bernard Lewis en Emmanuel Sivan. Voor het verkrijgen van een beter begrip van wat er gaande is in de islamitische wereld, is het raadzaam alle zwaarwichtige begrippen als Verlichting en beschaving achterwege te laten. Zelfs met een begrip als godsdienst moet voorzichtig worden omgesprongen. Veel zinniger is het om de islamitische beweging te analyseren als een politieke beweging. Men moet dus niet te rade gaan bij de islamologen maar veeleer bij onderzoekers die zich bezighouden met moderne politieke, sociale en culturele ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Vragen naar de elementen waaruit deze beweging bestaat, hoe zij verschilt van land tot land, welke doeleinden zij nastreeft en hoe ze die wil verwezenlijken, is veel zinvoller dan te redeneren in grote, ongrijpbare categorieën die niet toetsbaar zijn. Daarbij is het goed te beseffen dat de islamitische beweging een uiterst flexibele, moderne beweging is die weinig te maken heeft met de 'oerkern' van de islam. In dit artikel zal ik verschillende bewegingen in de Arabische wereld met elkaar vergelijken met als doel het gewelddadige karakter van de islam te onderzoeken.

Uitgangspunt van de islamitische beweging is dat alle moderne problemen waarmee de islamitische wereld zich geconfronteerd ziet, voortkomen uit de gedachte dat moslims niet meer leven volgens de regels van de islam. Deze betreurenswaardige situatie zou ontstaan zijn nadat het Westen de islamitische wereld van het rechte pad heeft afgebracht. Het doel is daarom moslims terug te leiden naar het rechte pad, zoals dat in de *shari'a*, de islamitische wet, is vastgelegd. Pas wanneer de *shari'a* volledig wordt toegepast en iedereen de normen en waarden van de islam naleeft is er sprake van een ware islamitische maatschappij. Om deze maatschappij te beschermen en toe te zien op de naleving van de islamitische waarden en normen is een islamitische staat nodig. De veronderstelling is dat wanneer aan al deze voorwaarden is voldaan de islamitische wereld een opleving zal doormaken, iedereen die in die maatschappij leeft gelukkig zal zijn, en er een einde komt aan armoede en de onderwerping aan de niet-islamitische, Westerse mogendheden.

In de loop van de geschiedenis zijn er drie stromingen ontstaan – die ook wel tactieken kunnen worden genoemd – die ieder op hun eigen wijze het ideaal van de islamitische maatschappij willen bereiken. Deze stromingen zijn eigenlijk niet specifiek islamitisch en komen voor bij iedere politieke beweging of partij. Ze zijn ook niet altijd gescheiden en kunnen tegelijkertijd in een politieke beweging voorkomen. Het is echter noodzakelijk een onderscheid te maken tussen deze stromingen omdat ze elkaar niet altijd ondersteunen en elkaar ook kunnen tegenwerken en ondermijnen in het bereiken van het hoofddoel, de verwezenlijking van de islamitische maatschappij.

De eerste stroming streeft een vreedzame verspreiding van de ware leer van de islam na door middel van propaganda (*da'wa*). De veronderstelling van de aanhangers van deze tactiek is dat wanneer op een gegeven moment ieder-

een zich houdt aan de regels van de islam er vanzelf een islamitische maatschappij zal ontstaan. De overname van de staat volgt op den duur automatisch. Het ideaal is een islamitische civiele maatschappij waarbij nauwelijks macht wordt uitgeoefend door de staat omdat iedereen overtuigd is van de superioriteit van de islamitische leer en er consensus heerst over de waarden en normen die nageleefd moeten worden. Deze stroming gelooft dat de *shari'a* een antwoord heeft op alle problemen die voortkomen uit de veranderingen in de moderne wereld. In de voorstelling van haar aanhangers wordt in ieder geval de politiek als overbodig en zelfs als de bron van het kwaad beschouwd, want zij geeft aanleiding tot onderlinge discussies die kunnen leiden tot interne verdeeldheid (*fitna*) en daarmee tot het uiteindelijke uiteenvallen van de beweging. Deze apolitieke oriëntatie wordt opgevangen door een sterke moralistische inslag die ervan uitgaat dat wanneer iedereen leeft volgens de regels die door God gegeven zijn alles in orde komt.⁴ Hoe utopisch deze beweging ook is, in de praktijk is deze stroming enorm succesvol. Haar aanhang dankt ze vooral aan de directe hulp die ze aan mensen geeft: het opzetten van moskeeën, het organiseren van gezondheidszorg, het geven van (islamitisch) onderwijs en het aanbieden van allerlei andere voorzieningen. Tegelijkertijd probeert ze moslims zelfbewust te maken, op te komen voor hun rechten en weerstand te bieden aan de secularisering. Haar oorsprong vindt ze in de Egyptische Moslim Broederschap, die in 1928 werd opgericht en die zich vooral in het begin toelegde op het opbouwen van een islamitische infrastructuur. Het doel van de beweging was vooral om een culturele revolutie teweeg te brengen en een bolwerk op te richten tegen de verwestersing van de Egyptische maatschappij onder invloed van de Britse koloniale overheersing.⁵ In de jaren zeventig is deze stroming opnieuw enorm gegroeid en heeft ze grotendeels de tekortkomingen van de staat opgevangen die onder invloed van IMF-maatregelen steeds minder bij machte was adequate

voorzieningen aan te bieden aan de steeds verder verpauperende bevolking van de miljoenensteden in de islamitische wereld.⁶

De tweede stroming propageert geweld door middel van de heilige oorlog, de *jihad*. Volgens de klassieke islamitische leer kan de *jihad* alleen gevoerd worden tegen niet-gelovigen met als doel de Dar al-Islam (het gebied van de islam) uit te breiden of die te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf. Ter verdediging van de Dar al-Islam voerde de Moslim Broederschap de *jihad* tegen de zionisten tijdens de Palestijnse opstand van 1936.⁷ Sindsdien heeft deze vorm van *jihad* navolging gevonden in de strijd van de *mujahidien* tegen de Russen die Afghanistan binnenvielen in 1979 en van Hamas tegen Israël in de jaren negentig. Het voeren van de *jihad* is bij uitstek een middel om moslims te mobiliseren tegen externe vijanden. Van groter belang voor de interne verhoudingen in de islamitische wereld en voor de islamitische beweging zelf is de *jihad* die gevoerd wordt tegen moslimleiders die zogenaamd het Westen meehelpen om de islamitische gemeenschap af te brengen van het rechte pad en daardoor als afvalligen worden beschouwd. Deze theorie werd gelanceerd vanuit de gevangnissen van Nasser in de jaren zestig door de islamitische ideoloog Sayyid Qutb (1906-1966). Volgens hem leefde Egypte onder het regime van de seculiere nationalistische dictators als Nasser in de voor-islamitische periode van onwetendheid, de *jahiliyya*. Aangezien onder de dictatuur van Nasser de staat de uitvoering van de *da'wa* niet langer mogelijk maakte en men niet als echte moslim kon leven was gewelddadig verzet gerechtvaardigd. Andere radicale ideologen na hem ontwikkelden zijn theorie verder. De één stelde dat echte moslims zich zouden moeten terugtrekken uit de 'onwetende maatschappij' om in isolatie een daadwerkelijke islamitische gemeenschap op te bouwen, terwijl de ander koos voor de aanval en de *jihad* tegen de politieke heerser, die als farao werd beschouwd. In beide gevallen werd de maatschappij of de heerser als niet-ge-

lovig (*kafir*) beschouwd. Hieruit kwam het werkwoord *takfir* voort dat inmiddels een van de meest gebruikte termen is om tegenstanders buiten de gemeenschap van de gelovigen te plaatsen. Het revolutionaire van de term is dat moslims die niet meehelpten met de opbouw van een islamitische maatschappij vogelvrij worden verklaard. Het bekendste slachtoffer van deze politiek is ongetwijfeld president Sadat. Hij werd in 1981 vermoord door de Islamitische Jihad groep. Het gevaar echter van de introductie van dit geladen politieke begrip is dat het tot een eindeloze regressie leidt. Aangezien het een tamelijk willekeurig begrip is dat naar persoonlijke smaak en politieke voorkeur kan worden ingevuld, kan iedereen als *kafir* worden aangemerkt. Zo ruimden sektarische islamitische groepen hun eigen leden uit de weg als zij zich niet onderwierpen aan de wil van de leider (*amir*) met het argument dat ze afvallig waren geworden.⁸ De drie-eenheid van *jahiliyya*, *takfir* en *jihad* heeft vooral in de jaren zeventig en tachtig geleid tot een sterke radicalisering van de islamitische beweging. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich voor bij de religieuze joods-nationalistische beweging, die in 1995 premier Yitzhak Rabin vermoordde. Radicale rabbijnen stonden de moord op Rabin toe op basis van het principe van *din rodef* dat in werking treedt wanneer een jood de algemene belangen van de joodse gemeenschap schaadt.⁹

De derde stroming is die van de stichting van de islamitische maatschappij door middel van de parlementaire weg, *hizbiyya*. Deze weg is eigenlijk het minst ontwikkeld binnen de islamitische beweging, maar dit komt vooral door de repressieve politiek in de regio en niet zozeer door het inherent gewelddadige of antidemocratische karakter van de islamitische beweging. De leiders van de islamitische beweging vonden het aanknopingspunt voor een democratische weg naar een islamitische maatschappij in het principe van *shura*, hetgeen consultatie betekent en aan het begin van de islamitische periode gebruikt werd voor de aanstelling van de kalief. Met een beetje goede wil werd

dit begrip opgerekt tot een vorm van democratie, zij het dat dit altijd binnen de grenzen van de *shari'a* moest plaatsvinden en nooit helemaal samenviel met het begrip volkssoevereiniteit, zoals de westerse politieke filosofie die invult. In welke mate de islamitische beweging werkelijk democratisch is, kan het beste worden afgeleid uit de wijze waarop haar leiders worden gekozen. In dit opzicht scoort de Egyptische Moslim Broederschap laag. In de jaren dertig en veertig was Hasan al-Banna de onbetwistbare, charismatische leider die de *shura*-raad aanstelde en iedere vorm van concurrentie onderdrukte. Het interne debat over de te volgen koers werd onder het mom van *fitna* onderdrukt. Aan deze situatie kwam pas een einde na de dood van de leider in 1949 toen de beweging uiteenviel in verschillende stromingen en er intern een debat gevoerd werd over de te volgen koers.¹⁰ De omstandigheden waren er toen echter niet naar om een democratische weg in te slaan. Daarvoor was de monarchie in zijn nadagen te instabiel. De twee keer dat de Moslim Broederschap deelnam aan parlementaire verkiezingen won ze geen enkele zetel ondanks haar geschatte aanhang van een miljoen. Opmerkelijk is dat in Syrië in diezelfde periode de Moslim Broederschap wel een veel democratischer karakter had. Ze nam aan bijna alle verkiezingen tussen 1946 en 1963 deel en behaalde zelfs een flink aantal zetels tijdens de laatste verkiezingen.¹¹

Hetzelfde gebeurde ook in Jordanië, waar de Broederschap stevast deelnam aan de schaarse parlementaire verkiezingen.¹² Desondanks kwam het in deze periode nooit tot een doordachte islamitische politieke theorie over democratie die pluriformiteit en respect voor andermans politieke ideeën inhield.¹³

De grote sterkte en tegelijkertijd de grote zwakte van de islamitische beweging is haar flexibiliteit. Ze kan kiezen uit drie stromingen en tactieken en kan die inzetten al naar gelang de omstandigheden dat vereisen. Is de repressie van de staat groot, dan kan de *jihad* uitgeroepen worden; is er een periode van liberalisering dan kan de beweging deelnemen aan parlementaire verkiezingen volgens het principe van *hizbiyya*; en in de meeste gevallen kan de beweging voortbouwen aan de islamitische infrastructuur volgens de richtlijnen van de *da'wa*, want zelfs onder de repressie van de staat kan hij inmiddels niet langer zonder de uitgebreide dienstverlening die de maatschappij draaiende houdt. Toch is de factor geweld ook voor de islamitische beweging de zwakste schakel in de verschillende opties die ze heeft. Hoewel ideologisch geweld een enorme aantrekkingskracht heeft onder de machteloze derdewereld bevolking en een samenbindend middel kan zijn in landen waar geweld is ontaard in een oorlog van iedereen tegen iedereen, zoals in Afghanistan, is het ook het grootste risico voor de beweging als geheel. Geweld lokt tegengeweld uit en in landen waar de staat de sterkste partij is vanwege militaire of financiële steun vanuit het buitenland ofwel wegens eigen onafhankelijke financiële bronnen, zoals olie, blijkt dat groeperingen die geweld gebruiken de gehele beweging in gevaar brengen. Eenmaal uitgelokt is de staatsrepressie meestal zo groot dat de islamitische infrastructuur wordt opgerold en een jarenlange inspanning om die op te bouwen in een mum van tijd teniet wordt gedaan. Alle instellingen van de *da'wa* stroming, zoals moskeeën, ziekenhuizen, klinieken, scholen en tv stations worden in het geval van een ernstige provocatie van de staat onmiddellijk gesloten en de getrainde kaders verdwijnen meteen voor langere tijd in de gevangenis. Ondertussen raakt het vertrouwen dat islamitische politieke partijen over een lengte van jaren hebben opgebouwd ernstig ondermijnd.

Onderstaande voorbeelden moeten duidelijk maken dat geweld niet loont.

Een van de eerste voorbeelden waar geweld de islamitische beweging decennia lang in haar ontwikkeling heeft belemmerd is Egypte. Nadat de Moslim Broederschap in de jaren twintig was begonnen als een *da'wa* beweging en in de tweede helft van de jaren dertig steeds meer propaganda maakte voor de *jihad* in Palestina, werd ze vanwege haar enorme aanhang steeds interessanter voor de gevestigde orde die de beweging wilde gebruiken tegen linkse politieke stromingen die als veel gevaarlijker werden beschouwd. Met steun van het koningshuis groeide de Moslim Broederschap na de Tweede Wereldoorlog uit tot een belangrijke politieke factor. Geweld en de groei van politieke ambities deden haar tenslotte de das om tijdens de eerste Arabisch-Israëliëse oorlog van 1948 toen bleek dat de Broederschap paramilitaire *bataljons* inzette tegen zionisten in Palestina. Toen ze ook bomaanslagen tegen joodse instellingen in Egypte pleegde en politici en rechters het doelwit maakte van geweld keerde het tij. De moord op een premier eind 1948 leidde tot de liquidatie van Hasan al-Banna en de ontmanteling van de gehele infrastructuur van de Moslim Broederschap van ziekenhuizen tot complete fabrieken een jaar later.¹⁴ Onder een nieuwe regering werd de Broederschap in 1950 weer toegelaten, om vervolgens opnieuw verboden te worden na een mislukte moordaanslag op Nasser in 1954. Daarna zou de beweging zo zwaar onderdrukt worden dat islamologen de beweging afschreven. Pas in de jaren zeventig kwam ze weer op toen president Anwar al-Sadat haar leden uit de gevangenis vrijliet en inzette tegen linkse en de nasseristische bolwerken op de universiteiten en in de politiek. Na de verschrikkelijke ervaringen met de staatsrepressie, die ook Sayyid Qutb het leven had gekost, hadden veel van de leiders van de beweging hun buik vol van het geweld dat hij propageerde. Volgens hen was Qutbs ideologische onderbouwing van de strijd tegen interne vijanden verantwoordelijk

voor alle ellende. Zij wezen het principe van *takfir* af en probeerden een andere weg in te slaan door onder Mubarak het principe van *hizbiyya* te omhelzen en deel te nemen aan parlementaire verkiezingen. Het gevolg was het uiteenvallen van de beweging in twee hoofdstromingen: enerzijds die van het gewelddadige verzet van de Jihad groep en andere radicale groeperingen, zoals de Jama'at al-Islamiyya, en anderzijds die van de legale weg die bestond uit een steeds hechtere samenwerking tussen de aanhangers van de *da'wa* en de groep die zich in toenemende mate probeerde toe te leggen op *hizbiyya*. Hun gemeenschappelijk doel was op de lange termijn een islamitische maatschappij op te bouwen door geleidelijke islamisering van de bevolking en het binnendringen en overheersen van het politieke stelsel.¹⁵ De splitsing tussen een legale en een illegale stroming zou echter de beweging als geheel enorm verzwakken. Er bestonden namelijk altijd wel banden tussen de gewelddadige en de gematigde takken waardoor de staat kon wijzen op het onbetrouwbare, ambivalente karakter van de beweging als geheel.¹⁶ Toen de gematigde Broederschap haar terrein verlegde naar het overnemen van de beroepsorganisaties in de jaren tachtig en in 1992 de verkiezingen voor de raad van de orde van advocaten won, ging de staat over tot repressie van de Broederschap. De aanslag in Luxor in 1997 waarbij 58 toeristen omkwamen en de algehele verontwaardiging daarover van de Egyptische bevolking, die voor een belangrijk deel afhankelijk is van de inkomsten uit de toeristenindustrie, hielpen de staat tenslotte bij de uitvoering van de volgende repressiegolf.

Syrië is een ander land waar de beweging het adagium dat geweld niet loont aan den lijve heeft ondervonden. Het wonderlijke van Syrië is dat de beweging er juist een relatief lange tijd een onbekommerde democratische ontwikkeling heeft gekend en actief deel heeft genomen aan verkiezingen. De staatsgreep van de militairen van de Ba'th partij in 1963 veranderde plotseling alles omdat het verbod

op partijen ook van toepassing was op de Moslim Broederschap. Toen het regime steeds meer een sektarisch karakter kreeg en de alawieten onder leiding van Hafiz al-Asad in 1970 de macht grepen, verzette de Moslim Broederschap zich heftig tegen de overheersing van de soennitische meerderheid door een kleine heterodoxe islamitische minderheid. De burgeroorlog in Libanon, die in 1975 uitbrak, vormde de achtergrond van de toenemende confrontatie tussen het regime en de Broederschap die vanuit Syrië's buurland bevoorrad werd en onder invloed van de theorieën van Qutb het regime voor ongelovig verklaarde. Verzet tegen de Ba'th overheersing die tot uitdrukking kwam in een golf van aanslagen op militaire academies, barakken, ministeries, partijgebouwen en politieke leiders vond zijn hoogtepunt in de opstand van het plaatsje Hama in 1982.¹⁷ De rücksichtlose onderdrukking van deze opstand, waaraan Damascus en Aleppo ook hadden moeten deelnemen, leidde tot de vernietiging van de binnenstad van Hama en de dood van twintigduizend strijders en burgers. Sindsdien is de Broederschap ondergedoken in het buitenland en is het land een paradijs voor heterodoxe moslims en andere minderheden zoals de verschillende christelijke groepen die elders in de islamitische wereld zwaar te lijden hebben onder de 'heropleving van de islam'. In Syrië werd het lot van de gehele beweging op het spel gezet door de radicalen, die erin geslaagd waren de leiding over te nemen van de gematigden. Net als in Egypte was de islamitische beweging niet opgewassen tegen de almacht van de staat, die een complete machinerie van repressie tot haar beschikking heeft.

Een derde belangrijk voorbeeld dat aantoont dat geweld niet loont is Algerije. Het interessante van het Algerijnse voorbeeld is dat alle drie de stromingen bijeen kwamen in het FIS (Front Islamique du Salut; het islamitische heilsfront) en dat de *hizbiyya* stroming voor het eerst in de geschiedenis een korte tijd de overhand had. Tijdens de verkiezingen van de gemeenteraad in 1990 en de parle-

mentaire verkiezingen van 1991 was het FIS een front van aanhangers van de parlementaire weg, de zogenaamde 'technocraten', dat bestond uit studenten en hoger opgeleiden die geïnteresseerd waren in een democratisch experiment, de *ulema* die zich richtten op de *da'wa*, en de *muja-hidien* die ofwel uit Afghanistan terug kwamen ofwel in de jaren tachtig gevochten hadden tegen het FLN-regime onder leiding van guerrillaleider Mustafa Bouyali. Dit unieke experiment was alleen mogelijk omdat president Ben Jedid probeerde met behulp van de islamitische beweging zich te ontdoen van de linkervleugel van de staatspartij, de FLN. Deze poging mislukte tenslotte toen de militairen ingrepen, Ben Jedid afzetten en het FIS onderdrukten. Bevestigd in hun wantrouwen tegen de staat, vluchtten de aanhangers van de gewapende strijd de *maquis* in om van daaruit een guerrilla te lanceren tegen de staat en de maatschappij.¹⁸ Het resultaat na meer dan elf jaar strijd is er niet een om trots op te zijn: meer dan honderdduizend doden en een bevolking die zich afkeert van de burgeroorlog die volledig uit de hand is gelopen en weinig meer te maken heeft met welke principes dan ook. De mislukking van de verkiezingen in 1991 had niet alleen gevolgen in Algerije zelf. Ook elders zag men de desastreuze gevolgen van het geweld, ook al was het niet in eerste instantie de schuld van de islamitische beweging. Voor de Egyptische en Tunesische regeringen was de samenwerking tussen radicale en gematigde stromingen binnen het FIS reden de beweging als geheel te onderdrukken. Ze vonden in de Soedan een bevestiging voor hun opvatting dat de 'gematigde' stroming van de islamitische beweging als ze de kans krijgt over kan gaan tot het gebruik van geweld.

Het NIF (National Islamic Front) van Hasan al-Turabi in de Soedan bestond net als het FIS uit een coalitie van verschillende stromingen en ook hier was de parlementaire weg een optie nadat president Numeiri door middel van een volksoptand (*intifada*) in 1985 ten val was gebracht. Het vreemde was dat Hasan al-Turabi zelf een tijd lang met

Numeiri had samengewerkt en die tijd had gebruikt om het leger en de bureaucratie te infiltreren alvorens vlak voor de Intifada gevangen te worden gezet. Hij kon deze connecties met de staat uiteindelijk gebruiken toen bleek dat het NIF bij drie verkiezingen geen meerderheid kon behalen. Het leger pleegde in naam van het NIF in 1989 een staatsgreep. Al-Turabi ontbond daarop het parlement en het NIF zette een islamitische revolutie in gang die van de Soedan een ander land zou maken. Een nieuwe elite kwam aan de macht die het land regeerde op basis van islamitische principes. Die voorzagen wel in verkiezingen, maar deze waren volledig geësceneerd. Het regime werd geen succes. De oppositie van de grootste soefi-orde die de Soedan traditioneel regeerden, verzette zich tegen de NIF en de oorlog met het christelijke zuiden, die juist was opgeblaaid vanwege de invoering van de *shari'a* onder Numeiri, werd met nog grotere inzet gevoerd, met als gevolg een dramatisch hoog aantal doden van twee miljoen.¹⁹

Het enige land waar de islamitische beweging succesvol is geweest is Libanon. Ook hier is de Hezbollah erin geslaagd alle drie de stromingen bijeen te houden. Voor haar succes zijn verschillende redenen aan te wijzen die ten dele lokaal en ten dele internationaal zijn. In de Libanese context heeft de Hezbollah haar aanhang te danken aan de emancipatiestrijd van de arme shi'ietische bevolking die ze met kracht heeft geleid. Na de mislukking van links en de Palestijnen om het op te nemen voor de shi'ieten in de jaren zestig en zeventig waren het de Amal en vooral de Hezbollah die de voorvechters werden van de rechten van deze arme en meest gediscrimineerde Libanese bevolkingsgroep. Geholpen door de Iraanse revolutionaire regering wist de Hezbollah in de jaren tachtig uitstekende voorzieningen te organiseren voor de bevolking op het gebied van de gezondheidszorg en het onderwijs. Door een efficiënte, onkreukbare organisatie op te zetten die veelal door een gekozen raad werd bestuurd en onafhankelijk van de traditionele *zu'ama* (politieke leiders) opereer-

de, wist de Hezbollah een nieuw zelfbewust élan onder de shi'ieten op te roepen. Dat het geweld dat de Hezbollah uitoefende voor de verandering niet contraproductief werkte, moet verklaard worden uit het feit dat het vooral was gericht tegen een externe vijand waaraan alle Libanese sektarische bevolkingsgroepen op den duur een hekel hadden gekregen: Israël. Zelfs de maronieten, lange tijd de belangrijkste bondgenoot van de Israëliërs, ondersteunden de zelfmoordacties en de guerrilla van de Hezbollah tegen de Israëlische troepen vanwege hun bezetting van het zuiden van Libanon sinds 1978. Uiteindelijk heeft de Hezbollah met succes de drie tactieken van de islamitische beweging voor zich kunnen inzetten. Ze heeft enorme aanhang verworven onder de bevolking vanwege de infrastructuur die ze heeft opgezet volgens de beste principes van *da'wa*; ze heeft een effectieve *jihād* kunnen voeren die de populariteit van de beweging verder opvoerde omdat het geweld was gericht tegen een externe vijand; en tenslotte heeft ze gedurende de jaren negentig succesvol het principe van *hizbiyya* kunnen toepassen door deel te nemen aan reguliere parlementaire verkiezingen, waarbij ze niet alleen het grootste deel van de shi'ietische kiezers voor zich wist te winnen, maar ook steun verwierf onder andere sektarische gemeenschappen.²⁰

Hoe anders is dit gelopen bij de Palestijnse Hamas, het beste voorbeeld van een beweging die een contraproductieve geweldspolitiek heeft gevolgd. Hamas is voortgekomen uit de Palestijnse tak van de Moslim Broederschap die lange tijd in de schaduw heeft gestaan van de PLO en de seculiere organisaties die daarbij aangesloten waren: Fatah en de marxistische DFLP en PFLP. Het is ironisch dat juist de Israëlische geheime dienst een tijd lang de organisatie sterk heeft ondersteund als tegenwicht tegen de PLO omdat die als de grootste vijand van Israël werd beschouwd. De reden daarvoor was dat de Moslim Broederschap in de periode vóór de eerste Intifada in 1987 een pure *da'wa* organisatie was die zich volledig toelagde op dienstverle-

ning. Ze hield zich buiten de politieke strijd voor de stichting van een Palestijnse staat omdat die juist het terrein was van de seculiere Palestijnse organisaties waarmee ze in onmin leefde. Met behulp van de Israëlische instanties wist de Broederschap in de jaren zeventig en tachtig een uitgebreid netwerk op te bouwen van voorzieningen en moskeeën. In de Gazastrook kreeg ze zelfs de goedkeuring om een islamitische universiteit op te richten. Dit veranderde allemaal toen tijdens de Intifada van 1987 duidelijk werd dat de PLO bereid was concessies te doen aan Israël en genoeg nam met een Palestijnse staat in een deel van het vroegere Palestina. Als een van de belangrijkste deelnemers aan de Intifada ontpopte de Moslim Broederschap – die op een gegeven moment Hamas werd genoemd – onder leiding van Sayyid Yassin zich als een van de belangrijkste tegenstanders van het doen van concessies aan Israël.²¹ Deze politiek hield ze vol na de sluiting van de Oslo-akkoorden in 1993, die ze niet erkende. Ondertussen legde de organisatie zich steeds meer toe op het voeren van de *jihad* . Een poging om Hamas alsnog op een indirecte manier de Oslo-Akkoorden te laten erkennen door haar te laten deelnemen aan de verkiezingen voor het Palestijnse parlement in 1996, mislukte. Voor Hamas zou dit een mogelijkheid geweest zijn het principe van *hizbiyya* te omhelzen en zich niet langer ten koste van de inmiddels opgerichte PNA (Palestijnse Nationale Autoriteit) te profileren.²² Uiteindelijk heeft ook de confrontatiepolitiek van Hamas niet tot succes geleid. De zelfmoordacties waarmee de Hezbollah in Libanon zulke grote steun verwierf, hebben in het geval van de Palestijnen juist averechts gewerkt. Na het uitbreken van de tweede Intifada in 2000 is een groot deel van de infrastructuur van Hamas ontmanteld en zijn de vooruitzichten van de Palestijnse bevolking slechter dan ooit.

Dit alles overziend kan men niet zeggen dat het uitoefenen van geweld de islamitische beweging in het Midden-Oosten erg veel heeft opgeleverd. In Syrië is de beweging na 1982 weggevaagd; in Algerije is ze na 1991 sterk in diskrediet geraakt; in Tunesië en Egypte is de gematigde vleugel na 1995 onderdrukt; in Palestina heeft ze tot een rampzalige situatie geleid; in de Soedan is Hasan al-Turabi uit de regering gezet; en in Iran staat de islamitische revolutie al meer dan een decennium onder druk van een meer seculiere oppositie. Alleen in Libanon heeft de beweging succes geboekt, maar is ze inmiddels door het sektarische systeem opgenomen. Weliswaar is in de meeste landen de maatschappij sterk 'geïslamiseerd', is het aantal moskeeën toegenomen en zijn hoofddoekjes een algemeen verschijnsel geworden, maar met uitzondering van Iran heeft de beweging in geen enkel land nog de macht.

Dit slechte resultaat is ook niet helemaal voorbijgegaan aan de islamitische beweging zelf. Eén deel van haar leiding heeft daaruit de conclusie getrokken dat wanneer de interne strijd om een islamitische maatschappij geblokkeerd is, de strijd geïnternationaliseerd moet worden. Deze oriëntatie heeft met de Russische inval in Afghanistan in 1979 een nieuwe impuls gekregen toen recruteringsbureau's in Saoedi-Arabië voor de *jihad* veel Arabische, maar ook Indonesische en Filippijnse jonge mannen naar Pakistan stuurden voor een militaire training. Een deel van deze *mujahidin* keerde in de loop van de jaren tachtig en negentig terug naar hun land van herkomst. Een reeks van spraakmakende processen in Jordanië en Egypte tegen de 'teruggekeerden uit Afghanistan', ook wel de 'Arabische Afghanen' genoemd, wijst erop dat van deze getrainde kaders een versterking van de interne *jihad* uitging. Op zich was deze internationalisering echter niet nieuw. Al in de jaren dertig had de Egyptische Moslim Broederschap zich solidair betoond met de strijd van de Palestijnen tegen

de bezetting van islamitisch gebied door niet-moslims. De strijd in Afghanistan was alleen wat verder weg. Nieuw was dat voor het eerst een wereldwijd netwerk ontstond van strijders die met elkaar contact onderhielden. Bovendien verplaatste de strijd zich voor het eerst naar een externe vijand die niet aan de islamitische wereld (Dar al-Islam) grenst en slechts op indirecte manier die wereld bedreigt, namelijk de Verenigde Staten. De reden hiervoor was dat veel *mujahidien* de mening waren toegedaan dat ze na de nederlaag van de Sovjet-Unie de Verenigde Staten ook wel aankonden. Dat de Verenigde Staten in de landen waar de *mujahidien* vandaan kwamen steun verleenden aan de elite om de islamitische oppositie te onderdrukken, maakte deze verplaatsing van de strijd alleen maar aantrekkelijker. Niet helemaal ten onrechte zagen ze de Verenigde Staten ook als de belangrijkste kracht achter Israël, wereldwijd de grootste vijand van de islamitische beweging. Tenslotte leverde het inzetten van ongelovige troepen op islamitische bodem tijdens de Golfoorlog tegen Saddam Hoessein het bewijs dat de Verenigde Staten een demonische kracht waren die bestreden moest worden.

Al-Qaida is de meest beruchte exponent van deze nieuwe internationale strijd tegen het kwaad, maar al voor die tijd bestonden er al andere stromingen die er soortgelijke tactieken op na hielden. Ramzi Yusuf, het brein achter de eerdere aanslag op het World Trade Center in 1993, was al bezig de strijd te verleggen naar het hart van de vijand.²³ Een eerder plan van hem bestond uit het tegelijkertijd laten opblazen van een tiental passagiersvliegtuigen tijdens hun vlucht. In de periode daarna laat al-Qaida van zich horen door middel van aanslagen op de Amerikaanse ambassade in Pakistan in 1995, de Amerikaanse militaire basis Dhahran in Saudi-Arabië in 1995, de Amerikaanse ambassades in Kenia en Tanzania in 1998 en het marineschip de USS Cole in Aden in 2000. De aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001 was het hoogtepunt in een reeks van aanslagen die voor een groot deel buiten islami-

tisch gebied vielen.²⁴ Interessant is dat de leiding van het netwerk uit Egyptenaren bestaat die lid waren van de Jihad organisatie. Vaak wordt gedacht dat zij de eigenlijke ideologen en het organisatorische brein zijn achter al-Qaida, terwijl Osama bin Laden vooral de geldschietter is²⁵.

Of de internationalisering van de gewelddadige tak van de islamitische beweging een succes is, valt moeilijk te zeggen. Vooralsnog lijkt het erop dat al-Qaida weliswaar een uitgebreid netwerk was dat een spectaculaire aanval heeft weten uit te voeren die de Verenigde Staten vooral symbolisch in het hart heeft geraakt, maar dat het gevaar voor een groot deel geweken is. Ook al is Osama bin Laden in veel moslimlanden een held geworden, van wie t-shirts en andere paraferalia verkocht worden, het belang van de beweging wordt waarschijnlijk overschat en is voor de Verenigde Staten aanleiding hun hegemonie in de wereld verder te versterken. Het gemak waarmee de Verenigde Staten het Taliban regime omver konden werpen – dat grotendeels een product was van de Pakistaanse geheime dienst – bevestigt alleen maar dat radicale islamitische regimes het niet lang maken en geweld niet loont.

DE DEMOCRATISCHE WEG

Er zijn veel moslims die deze les wel hebben begrepen en een andere conclusie hebben getrokken uit het dramatische echec om via de directe confrontatie met de staat de macht te grijpen. Ook deze stroming is niet nieuw. De Moslim Broederschap heeft vanaf de aanslag op Nasser in 1954 slechte ervaringen opgedaan met geweld. Steeds nieuwe golven van repressie volgden een periode van aanslagen op, met die van de jaren negentig als laatste. De conclusie die de leiding van de Egyptische Moslim Broederschap in de jaren tachtig hieruit trok is dat het principe van *hizbiyya* een oplossing kon bieden. Onder Mubarak greep ze de kans aan om aan verkiezingen deel te nemen.²⁶ Zoals

we hebben gezien hadden de regionale takken van de Broederschap al veel eerder tamelijk positieve ervaringen opgedaan met de deelname aan verkiezingen. In Syrië was de Broederschap al in de jaren vijftig actief als legale politieke organisatie en in Jordanië was de Broederschap eveneens actief in het parlement.²⁷

Deze eerdere ervaringen met een meerpartijstelsel willen overigens niet zeggen dat de *hizbiyya* ook een democratisch principe was. Deelname aan verkiezingen werd vaak aangegrepen als middel om de islamitische boodschap te verspreiden, landelijke bekendheid te geven aan de beweging en een politiek netwerk op te bouwen. Het betekende niet dat ze ook daadwerkelijk van plan was zich te houden aan democratische regels als een meerderheid was behaald. Maar op zich verschilde de beweging daarin niet van de andere partijen die in deze periodes deelnamen aan verkiezingen. Er waren weinig overtuigde democraten in het Midden-Oosten in de jaren vijftig, zestig en zeventig. Toch had het parlementaire stelsel een kans van slagen gehad als de militairen in veel Arabische landen niet de macht hadden gegrepen. In ieder geval deden veel politieke organisaties ervaring op in het onderhandelen, het voeren van campagne en het doen van concessies tijdens de voorgaande parlementaire periodes. Het ging pas verkeerd toen bijna overal sterk autoritaire regimes ontstonden die éénpartijssystemen invoerden, een volledige controle over de maatschappij probeerden te krijgen en het onmogelijk maakten voor de islamitische beweging om de *da'wa* te verspreiden. Tegenover hun absolute aanspraken op de loyaliteit van de burger en de sterk overtrokken idealen van nationale bevrijding, moest de islamitische beweging eveneens sterk overdreven politieke verwachtingen bij haar aanhang wekken. Het is niet verwonderlijk dat in deze omstandigheden de radicale theorieën van Qutb weerklank vonden. Maar ook toen de staat afstand nam van haar claim om de problemen de baas te kunnen in het onderwijs, de gezondheidszorg en de armoedebestrijding

en bereid bleek concessies te willen doen aan de oppositie, bleef de islamitische beweging het paradijs beloven. Deze aanspraken werden uitgedrukt in de verkiezingslogan die in de jaren tachtig in bijna alle Arabische landen van Marokko tot Jordanië werd gehoord: *al-islam huwa al-hall* (de islam is de oplossing), een volstrekt onrealistische en in feite a-politieke slogan die ieder concreet politiek debat onmogelijk maakt en mensen mobiliseert op basis van een messianistische heilsverwachting. Dit gekoppeld aan de nauwere banden die de landen in het Midden-Oosten onderhielden met de Verenigde Staten betekende dat er een ongelijke strijd plaats vond tussen enerzijds regimes die hun legitimiteit kwijtraakten en anderzijds politieke bewegingen die het paradijs beloofden.

Wat is er veranderd in de jaren negentig? Enerzijds lijkt het erop dat de impasse die ontstaan is de mogelijkheden biedt voor een democratische ontwikkeling. Volgens sommige politicologen is een democratie ook mogelijk wanneer twee partijen in de wetenschap leven dat geen van beiden de ander kan uitschakelen en ze daarom concessies moeten doen. De regel is: men hoeft niet van huis uit overtuigd democraat te zijn, maar wordt dat in de loop van de tijd als blijkt dat beide partijen de kans hebben opnieuw een gooi te doen naar de macht wanneer de ander er een potje van maakt.²⁸ Anderzijds zijn er overal geluiden te horen van nieuwe groeperingen die een veel pragmatischer koers willen varen. Het lijkt erop dat de aanhangers van *hizbiyya* ervan overtuigd raken dat de democratie een uitweg biedt uit de spiraal van geweld en uitzichtloze confrontatie met de staat. Om dat voor elkaar te krijgen moeten ze zich omtoveren tot politieke partijen die duidelijke programma's hebben die verder gaan dan alleen slogans. Ze moeten nagedacht hebben over concrete economische oplossingen voor de problemen waarmee burgers geconfronteerd worden. Binnen een dergelijke hervorming van het principe van *hizbiyya* moet de leus 'de islam is de oplossing' achterwege blijven en gaan alle beloftes om de heil-

staat in te voeren definitief in de kast. Pragmatisme in plaats van dogmatisme zou de leus moeten zijn. Tegelijkertijd krijgt de eis om de *shari'a* in te voeren bij de voorstanders van *hizbiyya* veel meer een symbolische waarde. Wat overblijft is de benadrukking van islamitische normen en waarden waarnaar moslims moeten leven. Sommige zaken hebben een symbolische betekenis, zoals het dragen van het hoofddoekje. In ieder geval moeten binnen het kader van *hizbiyya* politieke bewegingen zich omtoveren tot politieke partijen die een interne democratie kennen en jaarlijkse congressen houden waarin de verkiezing van een bestuur en het leiderschap plaats vindt. Binnen dit geheel is geen plaats voor brede coalities van drie stromingen waar altijd de optie van het geweld open blijft. Hun voorbeeld zijn de christendemocratische partijen in West-Europa.

Het afgelopen jaar hebben de parlementsverkiezingen in Marokko en Turkije duidelijk gemaakt dat een dergelijke transformatie van de islamitische beweging niet onmogelijk is. Het verschil is natuurlijk dat beide landen een veel langere democratische traditie hebben dan de andere landen in de regio, of in ieder geval veel langer een meerpartijstelsel kennen en daarmee ervaringen hebben opgedaan dan landen als Egypte, Tunesië en Jordanië, om nog maar te zwijgen van landen als Syrië, Libië, Irak en Saudi-Arabië. In de zin van de hierboven aangehaalde politieke theorie is er zowel in Turkije als Marokko een tegenwicht voor de islamitische beweging in de vorm van het leger of de monarchie. Voor de islamitische partij in Turkije, de AKP van Erdogan, was het economische echec van het beleid van voorgaande partijen de reden dat ze een absolute meerderheid heeft behaald bij de laatste verkiezingen afgelopen november. Dit succes was enkele jaren geleden ondenkbaar toen de Welzijnspartij van Erbakan werd verboden door de Turkse Veiligheidsraad. Het grote voordeel van deze ontwikkeling is dat een partij als de AKP nu de kans krijgt te bewijzen dat haar politieke programma

beter is dan dat van haar tegenstanders. Haar succes zal afgemeten worden aan de hand van haar economisch beleid, de betere voorzieningen die ze levert, alsmede de symbolische en culturele veranderingen die ze kan doorvoeren om haar aanhang tevreden te stellen. De tijd van uitsluitend *sloganeering* is voorbij; de partij is opgenomen in het politieke spel en zal volgens de regels van dat spel afgerekend worden op haar daden. Het grote verschil tussen Turkije en bijvoorbeeld Algerije is dat het FIS in 1991 zich nog bevond in de fase van de heilsverkondiging en geen garanties wilde geven dat ze afstand zou doen van de macht als ze de volgende verkiezingen zou verliezen. Aangezien de militairen evenmin ervaring hadden met het stellen van grenzen aan een opposant en niet de souplesse hadden tot het komen tot een vergelijk, was geweld van beide zijden onvermijdelijk.

Hoopgevend is dat dit soort verschuivingen zich niet alleen voordoen in landen die een tamelijk stabiele democratische traditie kennen. Ook in Egypte lijkt het erop dat er belangrijke ontwikkelingen plaatsvinden. Die beperken zich niet alleen tot de gematigde groeperingen die voorheen al het principe van *hizbiyya* aanhingen; ook binnen de radicale groeperingen wordt een debat gevoerd over de rol van geweld in het bereiken van het doel om een islamitische maatschappij op te bouwen. Sinds de aanslag in Luxor in 1997 en de dood van 58 toeristen is een felle discussie opgelaaid tussen leden van de Jama'at al-Islamiyya die al in de gevangenis zitten sinds 1981 en diegenen die verantwoordelijk zijn voor de gewelddadigheden in de jaren negentig. Hierbij wijzen de eersten alle geweld af. Dat deze groepering vooralsnog het pleit heeft gewonnen, blijkt daaruit dat er sinds Luxor geen aanslagen hebben plaats gevonden in Egypte. Interessant is dat na de aanslag op het WTC in New York het debat over de te volgen strategie lijkt te zijn verschoven. De discussie over de wijze waarop de islamitische samenleving tot stand moest komen, die voorheen plaats vond op het nationale niveau

tussen radicale en gematigde stromingen, lijkt te verschuiven naar een internationaal niveau tussen de verenigde nationale islamitische oppositie die zich heeft afgewend van geweld en de internationale tak die de strijd wil voeren tegen de 'vijanden van de islam' in het Westen. De beste illustratie hiervan is het debat dat gevoerd werd tussen de advocaat van de Jama'at al-Islamiyya in Egypte, Muntazar al-Zayyat, en de rechterhand van Osama bin Laden, Ayman al-Zawahiri. Terwijl de een wees op de negatieve gevolgen van het uitoefenen van geweld in Egypte, pleitte de ander voor een internationalisering van de strijd tegen het kwaad.²⁹

CONCLUSIE

De islamitische beweging is een politieke beweging die aan alle wetten en regels van politieke bewegingen is onderworpen. In die zin lijken plegers van de aanslag op het WTC op bijvoorbeeld de Rote Armee Fraktion. Verwijzingen naar hun godsdienst werken dan ook eerder verwarrend dan verhelderend. Als geheel is de beweging te vergelijken met de socialistische beweging in de negentiende en twintigste eeuw die uit verschillende stromingen bestond, die het onderling niet eens waren over de manier waarop het doel, een socialistische maatschappij, verwezenlijkt moest worden. Uiteindelijk viel zij uiteen in een communistische beweging die een gewelddadige revolutie voorstond, en een sociaal-democratische beweging die integreerde in het bestaande politieke systeem en dit van binnenuit wilde hervormen. Veeleer dan de 'rauwe oerkracht van de religie' of het 'primitieve', niet-moderne 'tribalistische' karakter van de islam dat vooral gedijt in het 'woestijnzand van Saoedi-Arabië', zijn het de dramatische strubbelingen van een moderne politieke en culturele beweging waarmee we te maken hebben.

NOTEN

- 1 P. Fentrop, 'Wat is er mis met de islam?', in *HP/De Tijd*, 5 oktober 2001.
- 2 L. de Winter, 'Voor fundamentalist bestaat Satan echt', in: *NRC/Handelsblad*, 21 september 2001.
- 3 Th. von der Dunk, 'Alleen fysiek geweld zal terroristen stoppen', in: *NRC/Handelsblad*, 25 oktober 2001.
- 4 Dit is de centrale stelling van Olivier Roy in: *The Failure of Political Islam*, Londen 1994.
- 5 Het klassieke boek is van R. Mitchell, *The Society of the Muslim Brotherhood*, Oxford 1969. Zie ook Brynjar Lia, *The Society of the Muslim Brothers in Egypt. The Rise of an Islamic Mass Movement, 1928-1942*, Reading 1998.
- 6 Denis J. Sullivan en Sana Abed-Kotob, *Islam in Contemporary Egypt. Civil Society vs. the State*, Boulder 1999.
- 7 Israel Gershoni, 'The Muslim Brothers and the Arab Revolt in Palestine, 1936-39', in: *Middle Eastern Studies* 3(1986), p. 367-397.
- 8 Gilles Kepel, *The Prophet and the Pharaoh. Muslim Extremism in Egypt*, Londen 1984.
- 9 Ehud Sprinzak, *Brother against Brother. Violence and Extremism in Israeli Politics from Altalena to the Rabin Assassination*, New York 1999; Michael Karpin en Ina Friedman, *Murder in the Name of God. The Plot to Kill Yitzhak Rabin*, New York 1998.
- 10 R. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford 1969.
- 11 J. Reissner, *Ideologie und Politik der Muslimbrüder Syriens. Von den Wahlen 1947 bis zum Verbot unter Adib as-Shishakli 1952*, Freiburg 1980.
- 12 Z. al-Tahla. *De islamitische beweging in Jordanië en de democratie vanuit het islamistische perspectief* (in het Arabisch), Amman 1996.
- 13 Zie voor een de eerdere studie waarop dit artikel gebaseerd is: R. Meijer en R. Peters, 'The Role of Violence in Religious Political Movements', in: *Violence and Politics in*

- Modern Society. The Cases of Europe and the Middle East* (Rapport voor het ministerie van Buitenlandse Zaken), Tilburg 1999.
- 14 R. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford 1969.
- 15 Zie vooral: G. Awda, 'The "Normalization" of the Islamic Movement in Egypt from the 1970s to the Early 1990s', in: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (red), *The Fundamentalism Project. Accounting for Fundamentals. The Dynamic Character of Movements* (Chicago 1994), p. 374-412.
- 16 Gilles Kepel, *Jihad. Expansion et déclin de l'islamisme*, Parijs 2000.
- 17 H. G. Lobmeyer, *Opposition und Widerstand in Syrien*, Hamburg 1995.
- 18 Zie voor de Algerijnse kwestie vooral: S. Labat, *Les islamistes algériens. Entre les urnes et le maqui*, Parijs 1995; L. Martinez, *La querre civile en Algérie*, Parijs 1998.
- 19 A. S. Sidahmed, *Politics and Islam in Contemporary Sudan*, Richmond 1997.
- 20 A. Saad-Ghorayed, *Hizbu'llah. Politics, Religion*, Londen 2002.
- 21 B. Milton Edwards, *Islamic Politics in Palestine*, Londen 1996.
- 22 R. Meijer, *From al-da'wa to al-hizbiyya. Mainstream Islamic Movements in Egypt, Jordan and Palestine in the 1990s*, Amsterdam 1997.
- 23 S. Reeve, *The New Jackals. Ramzi Yousef, Osama bin Laden and the Future of Terrorism*, Londen 2001.
- 24 Y. Alexander en M. S. Swetnam. *Osama bin Laden's al-Qaida. Profiel van een terroristisch netwerk*, Baarn 2001.
- 25 C. Miller, 'The Alleged Brains Behind Bin Laden', in: *Los Angeles Times*, 2 oktober 2001.
- 26 O. Farschid, 'Hizbiyya. Die Neuorientierung der Muslimbruderschaft Ägyptens in den Jahren 1984 bis 1989', in: *Orient* 3 (1988), p. 386-422.
- 27 Zie vooral Uriel Dann's beschrijving van de Moslim Broederschap in Jordanië, *King Hussein and the Challenge of Arab*

Radicalism. Jordan, 1955-1967, Oxford -New York 1989.

28 J. Waterbury, 'Democracy without Democrats? The potential for Political Liberalization in the Middle East,' in:

Ghassan Salamé, *Democracy without Democrats. The Renewal of Politics in the Muslim World* (Londen-New York 1994), p. 23-47.

29 Zie hiervoor de memoires van Ayman al-Zawahir, *Fursan taht rayat al-nabi* (Ridders achter de banier van de profeet) die als serie zijn afgedrukt in het Londense Arabischtalige dagblad *al-Sharq al-Awsat* tussen 2 en 12 december 2001. De advocaat Muntasar al-Zayyat heeft hierop geantwoord in een zeer kritisch boekje *Ayman al-Zawahiri kama 'araftuhu* (Ayman al-Zawahiri zoals ik hem heb gekend), Cairo 2002. De discussie over de toepassing van geweld is goed te volgen in de Arabischtalige dagbladen *al-Hayat* en *al-Sharq al-Awsat* vanaf 1997 en vindt vooral plaats tussen de leiders van de Egyptische Jama'at al-Islamiyya en die van de Jihad groep.